Journal of Suan Sunandha Arts and Culture
วารสารศิลปวัฒนธรรมสวนสุนันทา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา ปีที่ 3 ฉบับที่ 2/2566

บทความวิชาการ

ISAN DURING THE SEVENTH REIGN IN THE EYES OF H.R.H. PRINCE PARIBATRA (BORIPHAT)

อิสาณในสมัยรัชกาลที่ 7 ในสายพระเนตรสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

PRUDHISAN JUMBALA (ม.ร.ว. พฤทธิสาณ ชุมพล)*

วันที่รับบทความ 13 มิถุนายน 2566
วันที่แก้ไขบทความ 24 ตุลาคม 2566
วันที่ตอบรับบทความ 30 ตุลาคม 2566

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการศึกษาด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์รายงานตรวจราชการมณฑลภาคอิสาณและนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2469 (ต้นรัชกาลที่ 7) สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต การศึกษาพบว่า แม้ว่าจะเสด็จในฐานะเสนาบดีกระทรวงกลาโหมก็ตาม แต่ทรงมีพระภารกิจในฐานะองค์อภิรัฐมนตรีอยู่ในพระทัยเป็นสำคัญ พระนิพนธ์รายงานจึงมีข้อมูล ข้อสังเกตและข้อคิดเห็นเกี่ยวกับงานของกระทรวงต่าง ๆ โดยบางครั้งทรงเชื่อมโยงให้เกิดบูรณาการระหว่างกัน เรื่องราวที่ทรงไว้นับเป็นข้อมูลที่หาได้ไม่ง่ายเกี่ยวกับสภาพสังคมและชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนในอีสานทั้งในชนบทและเมืองในสมัยนั้น แสดงให้เห็นว่าเมื่อการคมนาคมโดยเครื่องบินและรถไฟเข้าไปถึง อิสาณมีความพร้อมจะเปลี่ยนผ่านจากวิถีเศรษฐกิจแบบพอเลี้ยงชีพไปสู่เศรษฐกิจการตลาด เมื่อประกอบกับโอกาส

* รองศาสตราจารย์เกษียณอายุราชการจากภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปัจจุบันสนใจศึกษาประวัติศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 7, E.mail: pjsan 713@gmail.com.

An Associate Professor who retired from the Department of Government, Faculty of Political Science, Chulalongkorn University, and who is now an amateur historian studying various aspects of H.M. King Prajadhipok and his reign. Email: Pjsarn713@gmail.com.

Journal of Suan Sunandha Arts and Culture
วารสารศิลปวัฒนธรรมสวนสุนันทา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา ปีที่ 3 ฉบับที่ 2/2566

ทางการศึกษาน่าจะมีผลเนื่องให้นิสัยใจคอของราษฎรเปลี่ยนแปลงไปในทางที่สำนึกในสิทธิและเสรีภาพมากขึ้น จำเป็นที่ข้าราชการจะต้องปรับท่าทีจากการสั่งการเป็นการเปิดโอกาสและการขอความร่วมมือ

คำสำคัญ: อิสาณ / สมัยรัชกาลที่ 7 / สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต / การคมนาคม / การปกครอง

Abstract

This article summarizes and analyzes H.R.H. Prince Paribatra, the Prince of Nagara Svarga's report on his inspection tour of Isan (Northeast Siam) in 1926 during the Seventh Reign (1925–1935). The findings are that, although the prince went there as Minister of Defense, he has foremost in his mind his duty as a Supreme Councillor. Thus, he organized the report so as to be of benefit to the various ministries as well as to suggest ways of in regarding their duties. The report is a relatively rare source of information on the life and livelihood of both ruralites and townspeople in Isan. It highlighted the fact that, as air and rail means of transportation made inroads, there were distinct signs of the people's readiness to shift from self–sufficient economy to market economy. Also, greater educational provision would lead to changes in attitudes from one of subservience to one ever more aware of rights and freedoms. Thus, government officers needed to adjust their stance from issuing orders to allowing participation and seeking cooperation from the locals.

Keywords: Isan (Northeast Siam) / Prince Paribatra (Boriphat), King Prajadhipok's Reign / Transport / Society and Economy / Siam (Thailand)

บทนำ

อิสาณ (หรือ อีสานตามวิธีสะกดคำในปัจจุบัน) เป็นดินแดนแถบเดียวในสยามประเทศที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาส

หากแต่ว่า อิสาณย่อมอยู่ในสายพระเนตรเหมือนกับที่อื่น ๆ ในพระราชอาณาจักร ดังปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้เสด็จตรวจราชการในอิสาณในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 ซึ่งเป็นปีที่สองในรัชกาลที่ 7 ไม่ถึงหนึ่งเดือนก่อนที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือและมณฑลพายัพ ซึ่งเป็นการเสด็จประพาสที่หัวเมืองครั้งแรกในรัชกาล

รายงานตรวจราชการมณฑลภาคอีสานและนครราชสีมา พ.ศ. 2469 เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอฯ ซึ่งตีพิมพ์เป็นบทที่ 3 ของหนังสือเทอดพระเกียรติจอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เนื่องในโอกาสครบรอบร้อยปีแห่งวันประสูติ วันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2524 ซึ่งสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ จัดพิมพ์ในปี พ.ศ. 2524 โดยบทที่ 3 นี้มีความยาวถึง 43 หน้า กระดาษ เอ.4 นับว่าเป็นแหล่งข้อมูลที่ทำให้ทราบว่าดินแดนซึ่งปัจจุบันเรียกรวม ๆ ว่าภาคอีสานนั้นเป็นเช่นใดในสมัยนั้น อย่างน้อยตามที่เจ้านายชั้นสูงจากกรุงเทพฯ พระองค์นี้ทรงประสบพบและได้ทรงพระนิพนธ์รายงาน ซึ่งน่าจะได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ได้ทรงทราบประกอบการมีพระบรมราชโชบายสู่การปฏิบัติ

นอกจากพระนิพนธ์รายงานนี้แล้ว ยังมีหนังสืออีกเล่มหนึ่งชื่อว่า **คำกราบบังคมทูล กระแสพระดำรัสและพระโอวาท สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ตั้งแต่ธันวาคม พ.ศ. 2454 ถึง พฤษภาคม พ.ศ. 2475** ไว้ให้ใช้เป็นการเสริมในการเรียบเรียงบทความนี้

พระประวัติในส่วนที่เกี่ยวเนื่องกับการเสด็จ (เทอดพระเกียรติฯ, 2524. บทที่ 1)

สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้มีพระชันษามากกว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวหนึ่งรอบนักษัตร ทรงสำเร็จการศึกษาด้านการทหารบกและเสนาธิการทหารจากประเทศเยอรมนี

เมื่อเสด็จกลับมาในสมัยรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นเสนาธิการทหารบกในเบื้องแรก และให้ทรงย้ายไปเป็นผู้บัญชาการทหารเรือ ซึ่งเป็นกิจการที่ไม่ทรงมีภูมิรู้โดยตรง แต่ทรงมีกรมหมื่นชุมพรเขตอุดมศักดิ์เป็นรองผู้บัญชาการถวายคำปรึกษาด้านเทคนิคทหารเรือ ผลงานของพระองค์ในช่วงนั้น จึงเป็นเรื่องการปรับปรุงโครงสร้างการบริหารกรมทหารเรือให้รัดกุมขึ้น เป็นสำคัญ

Journal of Suan Sunandha Arts and Culture
วารสารศิลปวัฒนธรรมสวนสุนันทา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา ปีที่ 3 ฉบับที่ 2/2566

ครั้นในรัชกาลที่ 6 โปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมทหารบกและกรมทหารเรือเป็นแบ่งเป็นกระทรวง 2 กระทรวงต่างหากจากกันและเลื่อนพระองค์ขึ้นเป็นเสนาบดีกระทรวงทหารเรือ ในช่วงนี้ได้ทรงริเริ่มโครงการสร้างกองกำลังทหารเรือ มุ่งสู่การพัฒนากองทัพเรือให้ทันสมัย

ใน พ.ศ. 2463 โปรดเกล้าฯ ให้ทรงพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงทหารเรือไปทรงเป็นเสนาธิการทหารบก พระองค์จึงได้ทรงงานตรงกับความสามารถทางการทหารที่ทรงมี

หนึ่งในความรับผิดชอบของเสนาธิการทหารบกนั้น คือกรมอากาศยาน ซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ ทรงสนพระทัยในกิจการนี้มาก เพราะทรงมีพระดำริว่าอาจเป็นประโยชน์แก่การคมนาคม คือสามารถย่นระยะเวลาการเดินทางไปในถิ่นที่รถไฟยังไปไม่ถึง ซึ่งที่สำคัญก็คือถิ่นอิสาณ ทรงดำเนินการบำรุงกำลังทางอากาศ ให้จัดหาเครื่องบินและชักชวนพ่อค้าประชาชนให้บริจาคเงินสร้างเครื่องบิน ทรงสนับสนุนให้คนไทยหัดขับเครื่องบิน ซ่อมเครื่องยนต์และสร้างลำตัวและใบพัดเองได้ ตลอดจนอุทิศแรงงานสร้างลานให้เครื่องบินขึ้นลงได้ตามจังหวัดต่าง ๆ

นอกจากงานในระบบราชการแล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตยังทรงเป็นอุปทายกสภากาชาดสยามตั้งแต่ พ.ศ. 2463 จนถึงเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2475 ด้วย สภากาชาดสยามนี้ไม่ได้เป็นส่วนราชการ แม้ว่าจะตั้งขึ้นโดยพระราชดำริของสมเด็จพระมเหสี ฉะนั้น การพัฒนาจึงต้องอาศัยการหาทุนสนับสนุนจากการบริจาค พระองค์ทรงนิยมการเสี่ยงกล้วยไม้ ได้ทรงพระนิพนธ์ตำรากล้วยไม้ออกจำหน่ายหาทุน ทั้งยังทรงเชิญชวนพระบรมวงศานุวงศ์ พ่อค้า ประชาชนให้บริจาคทรัพย์ จนกระทั่งก่อสร้างสถานเสาวภาได้สำเร็จเป็นสถานที่ในการวิจัยพยากรณ์โรคตรวจคับเชื้อโรคและทำวัคซีนและเซรุ่ม อีกทั้งเป็นโรงเรียนอบรมวิชาโรคระบาดต่าง ๆ เป็นประโยชน์ต่อกิจการการแพทย์การพยาบาลที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ซึ่งขึ้นอยู่กับสภากาชาดสยาม

ครั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อคืนวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 โดยไม่มีพระราชโอรสสืบราชสันตติวงศ์ มีผู้หวังมาก่อนว่าพระองค์จะได้ทรงราชสมบัติ หากแต่ในการประชุมในวันนั้น ปรากฏว่าสมเด็จเจ้าฟ้าพี่ยาเธอกรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรุดพระองค์ลงกราบพระบาทกรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาถวายราชสมบัติและกราบบังคมทูลว่าจะทรงใช้สอยในราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะสนองพระเดชพระคุณในราชการสิ่งนั้นทุกอย่าง แต่ขอพระราชทานเลิกคิด “ขบถเสียที เพราะได้รับหน้าที่นี้มา 15 ปีแล้ว เบื่อเต็มที” (เทอดพระเกียรติฯ, 2524. บทที่ 1) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา จึงทรงรับราชสมบัติ ในพระปรมาภิไธยว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

Journal of Suan Sunandha Arts and Culture
วารสารศิลปวัฒนธรรมสวนสุนันทา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา ปีที่ 3 ฉบับที่ 2/2566

สามวันต่อมา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งอภิรัฐมนตรีสภาขึ้นเป็นคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินประกอบด้วยเจ้านายชั้นบรมวงศ์ผู้ทรงเคยแก่ราชการมามาก 5 พระองค์ โดยสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงเป็นอภิรัฐมนตรีพระองค์หนึ่ง

ต่อมาอีกไม่นานได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ซึ่งในขณะนั้นรับผิดชอบแต่กิจการทหารบก อันดับแรกที่ทรงดำเนินการคือการปรับปรุงโครงสร้างกระทรวงให้กระชับ ลดจำนวนกรมจาก 15 กรม เป็น 5 กรม ยังผลเป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายได้มาก สอดคล้องกับนโยบายการรักษาดุลยภาพทางการเงินของรัฐบาลที่กำลังประสบปัญหารายจ่ายสูงกว่ารายรับอยู่ในเวลานั้น และในช่วงที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงนั้นอยู่คือ พ.ศ. 2469-2471 มิได้ซื้ออาวุธเพิ่มขึ้นแต่อย่างใด

ครั้นวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2471 โปรดเกล้าฯ ให้ทรงย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เท่ากับว่าทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหมอยู่ไม่ถึง 2 ปี แต่ระหว่างนั้นได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองอยู่ 2 คราว คือที่มณฑลภาคอิสาณและนครราชสีมาดังกล่าวแล้ว และต่อมาในเดือนเมษายน พ.ศ. 2470 ที่เพชรบูรณ์และหล่มสัก แล้วต่อไปยังเมืองเลย โดยจบลงที่อุดรธานีอีกครั้ง การนี้ได้อำนวยให้ทรงมีภาพของการปกครองท้องที่อยู่บ้าง (บันทึกหม่อมประสงค์สม พระชายาในพระประวัติสมเด็จเจ้าฟ้าฯ บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, 2524: 34-25)

ดังนั้น เมื่อต้องทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงมีพระดำรัสเปิดการประชุมสมุหเทศาภิบาลไม่กี่เดือนหลังจากที่ทรงเข้ารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้รับสั่งว่า “กิจการกระทรวงนี้ยังมิได้ทั่วถึง ยังมืดอยู่มาก” แต่ได้สังเกตกิจการทั้งหลายมาแต่ก่อนบ้างแล้ว ใคร่จะถือโอกาสแสดงความเห็นว่า เวลานี้เป็นเวลาย่านหัวต่อสำคัญอันหนึ่ง คือระเบียบการต่าง ๆ ที่วางไว้เป็นเวลานานเกือบ 30 ปี แล้วเปลี่ยนแปลงไม่ทันกับการที่ผลเมืองมีเพิ่มขึ้นและ “นิสัยใจคอและความรู้สึกดีเปลี่ยนแปลงเจริญขึ้น เมื่อราษฎรสำนึกในสิทธิยิ่งขึ้นด้วยการศึกษา และด้วยพระราชกำหนดกฎหมายที่เขียนไว้เด่นชัด ทั้งเสรีภาพของราษฎรก็มียิ่งขึ้น ราษฎรจะงบอยู่ในอำนาจปกครองเด็ดขาดเช่นอย่างแต่ก่อนเมื่อ 30-40 ปีแล้ว ก็เป็นต่อไปไม่ได้” จึงทรงแนะนำให้ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยปรับท่าทีจากการสั่งการ อนุญาตหรือไม่อนุญาต “เป็นลักษณะดำเนินเข้าหา.... เหมือนอย่างเป็นเพื่อนหรือครูของราษฎร ไม่ใช่เป็นนาย”[1] (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 32-33)

[1] คำว่า”สิทธิ์” น่าจะมีความหมายตามพจนานุกรมแม้ปัจจุบันว่า “อำนาจที่ชอบธรรม” จึงในที่นี้ทรงหมายความถึงสิทธิที่รัฐมอบให้ราษฎรโดยการตรงกฎหมาย ส่วนคำว่า”เสรีภาพ” ซึ่งพจนานุกรมให้หมายถึง “ความมีเสรี”นั้นอาจจะทรงหมายถึงสิ่งที่ปัจจุบันเรียกว่า “ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ซึ่งผู้คนสำนักตระหนักมากขึ้นว่าตนมีเนื่องด้วยได้รับการศึกษา

Journal of Suan Sunandha Arts and Culture
วารสารศิลปวัฒนธรรมสวนสุนันทา สำนักศิลปะและวัฒนธรรม
มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา ปีที่ 3 ฉบับที่ 2/2566

สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเรื่อยมาจนกระทั่งมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เป็นเหตุให้ต้องเสด็จออกนอกประเทศไปประทับที่เมืองบันดุง บนเกาะชวาจนสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2487

จากพระประวัตินี้ จึงสันนิษฐานได้ว่า แม้ว่าจะเสด็จตรวจราชการในฐานะเสนาบดีกระทรวงกลาโหมก็ตาม แต่พระองค์ย่อมทรงตระหนักอยู่ในพระทัยว่าทรงมีตำแหน่งอภิรัฐมนตรีอยู่ด้วย มีภารกิจตามความในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในวาระที่ทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภาว่า “ที่จะคิดให้กิจการตลอดจนรัฐประศาสโนบายของรัฐบาลเป็นอุปการะอันหนึ่งอันเดียวกัน กระทรวงทบวงกรม” (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา, 28) คือให้ทำงานเชื่อมต่อประสานกันไปในทิศทางเดียวกัน หรือที่ปัจจุบันเรียกว่า “บูรณาการ”

ลักษณะของพระนิพนธ์รายงานฯ

พระนิพนธ์มีลักษณะเป็นการรายงานตามลำดับระยะทางเสด็จ คือ เริ่มต้นที่นครราชสีมาและเสด็จผ่านสุรินทร์ไปยังอุบลราชธานี–ยโสธร–ร้อยเอ็ด–สกลนคร–นครพนม–หนองคาย ตามลำดับแล้วเสด็จทางเรือข้ามแม่น้ำโขงไปยังเวียงจันทน์ ซึ่งอยู่ในเขตปกครองของรัฐบาลอินโดจีนของฝรั่งเศส เสด็จกลับมาที่อุดรธานีแล้วเสด็จผ่านขอนแก่นและบ้านพลสู่นครราชสีมาเพื่อเสด็จคืนสู่พระนคร ทั้งหมดทรงไว้ว่าเป็นเวลา 15 วัน แต่จากการตรวจสอบจากเอกสารอื่นน่าจะเป็นประมาณ 20 วัน (คำกราบบังคมทูล กระแสพระดำรัสและพระโอวาทฯ, 2533)[2] ทั้งนี้ทรงปรารภไว้ในย่อหน้าสุดท้ายของพระนิพนธ์ว่า “การเดินทางตรวจราชการคราวนี้ได้เป็นไปอย่างรุกรน จึงได้แต่พิจารณาโดยโครงใหญ่ หาได้มีเวลาที่จะตรวจระเบียบการส่วนละเอียดปลีกย่อยได้ไม่” (ตัวสะกดตามต้นฉบับ) (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 89)

แท้จริงแล้ว พระนิพนธ์รายงานฯ มีข้อมูล ข้อทรงสังเกตและคิดเห็นครอบคลุมหลากมิติหลายกิจการอันเกี่ยวเนื่องกับภารกิจรับผิดชอบบองกระทรวงหลายกระทรวง เช่น กระทรวงธรรมการ (ด้านการศึกษาและการศาสนา) กระทรวงมหาดไทย (ด้านการปกครองและสาธารณสุข) กระทรวงเกษตรธิการ (ด้านการเกษตร) กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม (ด้านการค้าขายและการคมนาคม รวมทั้งการรถไฟ) กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (ด้านภาษีอากร) และกระทรวงยุติธรรม (การศาล) ทั้งนี้นอกเหนือไปจากกระทรวงกลาโหม (การทหารบกรวมกรมอากาศยานไว้ด้วย) และเรื่องอนามัย ซึ่งสภากาชาดสยามดำเนินการหนุนเสริมราชการอยู่ จึงเท่ากับว่าการนิพนธ์รายงานด้วยพระทัย

[2] พบกระแสพระดำรัสที่จังหวัดสุรินทร์เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2469 เป็นฉบับแรก และที่นครราชสีมาเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ.2469 เป็นฉบับสุดท้ายของการเสด็จครั้งนี้

ตระหนักในพระภารกิจหน้าที่อภิรัฐมนตรีเป็นสำคัญ ซึ่งมีข้อความในกระแสพระดำรัสพระราชทานแก่นายทหารที่เมืองนครราชสีมาเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2469 ต่อไปนี้เป็นเครื่องยืนยัน ดังนี้

> "ความปรารถนาของข้าพเจ้าไม่ใช่แต่เพียงว่าจะตรวจเฉพาะราชการทหารอย่างเดียว ได้ประสงค์อยู่แต่เดิมแล้วที่จะได้เห็นภูมิประเทศแถบนี้ ตลอดจนได้รู้จักเห็นอกเห็นใจประชาชนทั้งหลาย และทวงกำเนิดแห่งราชการทั้งปวงทั่วประเทศ" (ตัวสะกดตามต้นฉบับ)
>
> (คำกราบบังคมทูลกระแสพระดำรัสและพระโอวาทฯ, 2533: 96)

ยิ่งไปกว่านั้น จะว่าการเสด็จตรวจราชการนั้นเป็นการ "ต่างพระเนตรพระกรรณ" ก็ได้ หากเปรียบเทียบพระดำรัสกับพระราชดำรัส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานในระหว่างการเสด็จประพาสมณฑลย่านเหนือและมณฑลพายัพในเดือนถัดมา ตัวอย่างต่อไปนี้

> "....เป็นความประสงค์ของเราอย่างหนึ่งซึ่งได้มีมาแต่แรกรับราชสมบัติ ด้วยใคร่จะเห็นภูมิลำเนาและคุ้นเคยกับผู้คนชาวมณฑลกับทั้งตรวจตราการงานบ้านเมืองให้แจ้งประจักษ์แก่ตนเองเพื่อประโยชน์ที่จะปกครองบำรุงพระราชอาณาเขตต์และประชาชนในสยามประเทศให้สมบูรณ์พูนสุข...." (ตัวสะกดตามต้นฉบับ)
>
> (บรรเจิด อินทุจันทร์ยง (บรรณาธิการ), 2536: 55)

ต่อไปนี้เป็นการนำเสนอเนื้อหาพระนิพนธ์รายงานฯโดยย่อและโดยจัดเรื่องราวให้เป็นหมวดหมู่แทนที่จะเป็นตามระยะทางเสด็จดังที่ทรงไว้ที่ใดที่เห็นควรก็สอดแทรกการวิเคราะห์ไว้บ้าง แล้วจึงสรุปรวบยอดไว้ที่ท้ายบทความ

อิสาณในสายพระเนตร

การคมนาคมและการพาณิชย์จึงเป็นเรื่องแรกที่ทรงพระนิพนธ์ถึงในประเด็นที่รถไฟสายอุบลฯ ซึ่งก่อสร้างแล้วเสร็จไปถึงเพียงนครราชสีมาและสุรินทร์นั้น กำลังพิสูจน์ว่าจะเป็นไปตามคาดคือ "จะเป็นสายที่มีรายได้งดงามมากเพราะถ่ายลำเลียงสินค้าจากอุบลลงมากรุงเทพฯ โดยสะดวกรวดเร็ว" แทนที่จะใช้ทางเกวียนและทางน้ำมูลมาขึ้นที่นครราชสีมา ด้วยปรากฏต่อสายพระเนตรว่า

> "เวลานี้รถไฟได้เดินถึงสุรินทร์มาเป็นเวลาไม่ถึงรอบปี แต่ความเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจแห่งพื้นที่ได้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจนพลเมืองแทบจะกลับตัวไม่ทัน ตลอดทางรถไฟที่เดินแล้ว ถ้าเป็นตำบลมีหมู่บ้านก็มียุ้งมีฉางตั้งระดะไป มีพ่อค้าขึ้นมาจาก

โคราชตั้งชื่อข้าวส่งลงไป....(และ)ก็เริ่มทำยุ้งฉางขึ้นที่ศรีสะเกษแล้ว" ทั้ง ที่ทางรถไฟยังห่างอยู่อีก 30 กิโลเมตรเศษ"

(เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 46-47)

สินค้าสำคัญที่ทรงกล่าวถึงมีไม้พยุง ครั่ง ข้าว ข้าวนี้ทำให้คนที่สุรินทร์ร่ำรวยขึ้นเพราะความสะดวกในทางคมนาคมอย่างเดียว ชาวนาจึงทำนาเพิ่มขึ้นเพื่อส่งออกแทนที่จะทำแต่พอกิน แต่การอยู่กินก็ย่อมแพงขึ้นไปด้วย ทั้งยังมีโรงสีขนาดย่อม ๆ เกิดขึ้นแทบทุกจังหวัดในภาค

นอกจากนั้น มีการทำไหม เดิมทอเป็นผ้าไว้ใช้สอยในครัวเรือน กรมกระทรวงเกษตรฯ ตั้งโรงทำไหมตัวอย่างขึ้นที่นครราชสีมา นำวิธีการของญี่ปุ่นมาใช้ แต่ราษฎรไม่นิยมเพราะต้องหาทุนรอนซื้อหาเครื่องมือใหม่ จึงคงทำอยู่ตามวิธีเดิม กระทรวงเกษตรฯ จึงต้องเลิกโรงไหม แต่สินค้าไหมและผ้าทอไหมก็ทรุดโทรมลงเพราะแต่เดิมเคยส่งไปขายทางพม่าได้จนถึงเมืองอังกฤษ ตั้งด่านเก็บภาษีแรง การส่งออกจึงน้อยลง นับเป็นข้อมูลที่น่าสนใจเมื่อคำนึงว่าในปัจจุบันสมัย สามารถฟื้นฟูการทอผ้าใหม่ด้วยวิธีการเดิม ๆ และต่อยอดให้ผ้าไหมไทยเลื่องชื่อได้

พื้นที่อิสาณยังเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์ จึงมีการส่งสุกรจำนวนมากมาทางรถไฟ[3] ส่วนโคนั้นยังต้อนเดินลงไปบรรทุกเรือทางสระบุรีมายังกรุงเทพฯ พาหนะที่ทรงใช้ในการตรวจราชการนั้นพออนุมานได้ว่าเสด็จจากกรุงเทพฯ โดยรถไฟไปยังนครราชสีมา แล้วต่อไปยังสุรินทร์ ส่วนจากสุรินทร์ผ่านศรีสะเกษไปยังอุบลราชธานีนั้น น่าจะเป็นโดยเครื่องบิน ซึ่งแน่นอนบินต่ำพอที่จะทอดพระเนตรเห็นว่า ที่ใดเป็นป่า ที่ใดมีการเพาะปลูกทำนาแล้ว แต่ที่แน่ ๆ คือเสด็จจากร้อยเอ็ดไปยังสกลนครและนครพนมโดยเครื่องบิน นอกนั้นเป็นโดยรถยนต์ในที่มีถนน ซึ่งกรมทางหรือทางจังหวัดเอกทำไว้ดีพอและโดยทางเรือตามลำน้ำบ้าง แต่ได้ทรงไว้ว่า "การเดินทางได้เป็นไปโดยความสะดวกผาสุกทุกประการ" (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 89)

ทั้งนี้ มิได้ทรงไว้ในที่ใดเลยเกี่ยวกับที่ประทับว่าเป็นเช่นใด หากแต่มีข้อทรงสังเกตเกี่ยวกับสภาพของสถานที่ราชการอยู่บ้าง เช่น ที่สุรินทร์ ศาลากลางทำด้วยเครื่องไม้ถาวรแล้ว แต่แผนผังไม่สู้ดีและ

---

[3] ทางรถไฟสายอิสาณนี้ได้สร้างไปถึงนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2443 ในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ได้ชะลอลงเพราะต้องไปสร้างเส้นทางสายใต้สู่สุไหงโกลก (เสร็จเมื่อ พ.ศ. 2464) และสายเหนือสู่เชียงใหม่ (เสร็จเมื่อ พ.ศ. 2465) ในสมัยรัชกาลที่ 6 ล่วงถึงสมัยรัชกาลที่ 7 มีภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกส่งผลกระทบให้สยามต้องปนรับลดงบประมาณ แต่การสร้างทางรถไฟก็ยังดำเนินต่อมา จนสร้างถึงศรีสะเกษเมื่อ พ.ศ. 2471 และถึงอุบลราชธานีที่วารินชำราบใน พ.ศ. 2473 รวมระยะทาง 576 กิโลเมตร และยังมีอีกเส้นทางหนึ่งที่ทรงกล่าวถึงไว้ในรายงานฯคือเส้นทางจากนครราชสีมาถึงขอนแก่นซึ่งต่อมาเปิดเดินรถเมื่อกลางปี พ.ศ. 2476 ยังคงเหลือแต่เส้นทางขอนแก่น-หนองคายซึ่งเสร็จใน พ.ศ. 2478

คับแคบจนเกินไป จึงไม่ชัดเจนว่าได้ใส่พระทัยที่จะสำรวจว่ามีสถานที่เหมาะสมเพียงใดที่จะรับเสด็จฯ พระมหากษัตริย์หรือไม่

เรื่องเครื่องบิน มีพระดำรัสที่อุบลราชธานีความว่า แต่เดิมยังเสด็จมาไม่ได้ เพราะต้องใช้เวลานานเนื่องด้วยการคมนาคมไม่สะดวก แต่เมื่อพระองค์ทรงมีส่วนบังคับบัญชากรมอากาศยาน จึงทรงพระดำริว่าเครื่องบินจะช่วยบำบัดข้อขัดข้องในการคมนาคมของอิสาณได้เร็วกว่าที่จะสร้างทางรถไฟ ซึ่งการอากาศยานนี้ก็ได้ก้าวหน้ามาเป็นอย่างดี ทั้งนี้โดยอาศัยความพร้อมเพียงของข้าราชการทั้งหลายและราษฎรในมณฑลนี้ในการบำรุงกำลังทางอากาศ จนปรากฏว่า “มณฑลนี้เป็นมณฑลแรกที่ทำสนามบินสำเร็จทั่วทั้งมณฑล..อันเป็นการแสดงน้ำใจดีและเป็นผลแก่บ้านเมืองอย่างงดงาม ความข้อนี้เราจำใส่ใจอยู่เสมอ” อีกทั้งในพระนิพนธ์ฯ ก็ทรงไว้ว่า “ได้ขึ้นเครื่องบินดูภูมิประเทศรอบเมืองอุบล เห็นพื้นที่ยังเป็นป่ามาก เว้นแต่ทางแถบข้างตะวันตกเฉียงเหนือจึงมีไร่นามาก” พระดำรัสข้อความคล้าย ๆ กันเกี่ยวกับการที่ราษฎรได้ช่วยทำสนามบินและอุดหนุนการสร้างเครื่องบิน มีปรากฏที่เมืองอื่น ๆ อีกหลายแห่งเช่นที่นครพนมและขอนแก่น

นอกจากนั้น ยังทรงข้อมูลที่น่าสนใจหรือประหลาดใจไว้ในพระนิพนธ์รายงานฯ ว่า

> “พ่อค้าชอบใช้เครื่องบินในเวลาลงไปกรุงเทพฯ ทางโคราชและเมื่อซื้อของที่กรุงเทพฯแล้ว ส่งบรรทุกโดยทางเกวียน ตนเองโดยสารเครื่องบินล่วงหน้าไปก่อน ก็ไม่เสียเวลาที่จะทำการค้าขายไปพลางได้ แทนที่จะไปมัวเดินทางเกวียนอยู่ตั้ง 10 วัน... ในภาคอีสาณนี้ราษฎรรู้จักเครื่องบินก่อนรถยนต์”
>
> (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 64–65)

ในเรื่องการเกษตร ทรงไว้เช่นว่า ในเส้นทางระหว่างสุรินทร์กับอุบล มีการถางป่าทำนากันมากขึ้น แต่ดินไม่ดีนักเพราะมีทรายปนอยู่มาก ครั้นจะให้ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ชาวบ้านอาจไม่มีทุนรอนพอที่จะซื้อ จึงทรงคิดว่าควรแนะนำให้ปลูกผักหรือถั่วในระหว่างว่างนาแล้วเผาต้นเป็นปุ๋ย ส่วนการทำนาผสมนั้น มีบ้างโดยใช้โคกดินจอมปลวกในท้องนาเป็นสวนผัก แต่ก็คงจะเป็นการทำเพื่อมีใช้บริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ไม่มากพอที่จะส่งออก สิ่งที่ทรงประหลาดพระทัยคือ ข้าวเหนียวที่ส่งไปขายพวกท้องถิ่นกลับได้ราคาดีกว่าข้าวเจ้า

ในด้านการคลังยังไม่มีการเก็บภาษีค่านาราษฎรมีการเสียภาษีน้อยกว่าทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในปกครองของฝรั่งเศส เพื่อเอาใจไว้ไม่ให้อพยพออกไปทางนั้น ทรงพระดำรัสว่าอาจเริ่มเก็บค่านาได้ในท้องที่ซึ่งมีการซื้อขายออกไปนอกท้องถิ่น จะเป็นรายได้ให้แก่รัฐบาลได้ แต่ “ควรยึดหลักเศรษฐกิจยิ่งกว่าหลักปกครองจึงจะถูก” (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 51–52) กล่าวคือที่ใดมีรายได้พอจะเสียภาษี

ได้ ก็ควรเก็บไม่จำเป็นต้องเสมอภาคกันทั่วทั้งมณฑล นับว่าเป็นข้อคิดและนโยบายที่น่าสนใจในแง่การอำนวยความเป็นธรรม

จะเห็นได้ว่าเป็นความทรงพยายามวางแนวทางการบูรณาการภารกิจของบางกระทรวงเข้าด้วยกัน โดยทรงหาทางเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรเพื่อนำไปสู่การค้าขายหรือการพาณิชย์ สร้างรายได้เพิ่มขึ้นแก่เกษตรกรแล้วเก็บภาษีเข้าคลังได้เพิ่มขึ้น

ทรงไว้ค่อนข้างมากเกี่ยวกับเมืองอุบลซึ่งตั้งอยู่ฝั่งซ้ายลำน้ำมูล แต่ฝั่งขวาตรงหน้าเมืองเป็น “ทาม” น้ำท่วมถึงตลิ่งในฤดูฝน จึงไม่สะดวกที่ข้ามไปมาทั้งทางบกและทางน้ำ จึงเป็นปัญหาว่าต่อไปจะตั้งสถานีรถไฟปลายทางสายอุบลไว้ ณ ที่ใด เพราะการทำสะพานข้ามไปยังตัวเมืองทำได้ไม่ง่าย ต่อมาปรากฏว่าตั้งอยู่ทางฝั่งขวาทางวารินชำราบ และเป็นเช่นนั้นอยู่จนถึงปัจจุบัน

ตัวเมืองนั้นทรงไว้ว่ามีแผนผังงดงามพอใช้ ศาลารัฐบาลและศาลก็เป็นตึก แต่นับว่ายังคับแคบเกินไป ตลาดในเมืองไม่เจริญนัก ห้องแถวส่วนใหญ่ยังเป็นไม้หรือก่อด้วยดินมุงแฝก ตัวถนนยังเป็นดินหยาบ ๆ สุขาภิบาลยังไม่ได้จัดขึ้น

โรงทหารอยู่ใกล้สนามกลางเมือง (ทุ่งศรีเมืองในปัจจุบัน) พื้นที่ไม่พอและขยายไม่ได้ โรงทหารเป็นเพียงเรือนชุดแตะพอกดิน หลังคาสังกะสี จึงกำลังมีการเลือกที่ตั้งใหม่อยู่ทางฝั่งขวาลำน้ำมูลถัดจากที่ตั้งอำเภอวารินชำราบ เมื่อรถไฟไปถึงแล้ว การติดต่อกันทางรถไฟย่อมทำได้สะดวกทางบก ได้เสด็จไปทอดพระเนตรและทรงเห็นชอบ (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 53–55)

ทรงเชื่อว่าการศึกษาในภาคอีสานว่าแม้ทำไปได้มากแต่ก็เพิ่งเริ่มทำ ยังไม่ได้ผลมากนัก มีโรงเรียนประจำจังหวัด ประจำอำเภอ และประจำตำบลต่าง ๆ รวมทั้งโรงเรียนผู้หญิงและที่จัดเป็นสหศึกษาก็มีมาก โรงเรียนตามจังหวัดเป็นไม้จริงด้วยการขอแรงประชาชนตัดไม้ส่งให้ ซึ่ง “ทำได้อย่างง่ายดายเพราะราษฎรหัวอ่อน” ควรรับทำเพราะทรงเชื่อว่าในสิบปีข้างหน้าการติดต่อกับมณฑลชั้นในสะดวกขึ้น ราษฎรมีความรู้มากขึ้น “จะไปทำได้ง่ายกว่านี้” การลูกเสือ “อยู่ข้างจะเราใจใส่กันมาก” ซึ่งทรงเห็นว่า “ควรรีบ–อบรมปรุงแต่งนิสัยน้ำใจเสียแต่บัดนี้” (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 55) เห็นได้ว่าทรงคาดการณ์ได้อย่างมีเหตุผลเชื่อมโยง

ทรงเห็นแปลกที่มีโรงเรียนฝึกอาชีพกสิกรรมทั้งที่อุบลและร้อยเอ็ด ได้เสด็จไปทอดพระเนตรที่อุบลซึ่งตั้งมาได้ 2 ปี นักเรียนที่มาเรียนคือพวกครูโรงเรียนประชาบาลตามตำบลผลัดกันเข้ามาเรียน การสอนมีทั้งจากตำราและการลงมือเพาะปลูก เช่น ผักและผลไม้ ทรงเห็นว่าต้องปลูกฝังความนิยมในอาชีพการเพราะปลูกด้วย และคัดพันธุ์ไม้ให้เหมาะแก่พื้นที่

การศึกษาอาชีพอีกอย่างหนึ่งคือ โรงเรียนหัตถกรรม ซึ่งพระโพธิวงศ์ (ต่อมาเป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน ติสโส) วัดบรมนิวาส พระนคร) จัดรับเองที่วัดสุปัฏฐ์ ซึ่งน่าดูมาก ฝึกหัดการช่างไม้ กินข้าววัด แต่ได้ค่าจ้างเมื่อรับสร้างโรงเรียน มีโรงเลื่อยและโรงสีข้าวด้วย มีกรรมการโรงเรียน 3 ชุด

ประกอบด้วยคหบดีและข้าราชการที่พระโพธิวงศ์เป็นผู้เลือกเชิญ นับว่าเป็นคุณประโยชน์มากและเลี้ยงตนเองได้ผิดกันมากกับโรงเรียนรัฐบาล (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 56–57)

สำหรับ**การมหาดไทย** ทรงคร่ำคิดเรื่องการแบ่งเขตการปกครองที่ได้มีการยุบมณฑลอุบลและร้อยเอ็ดไปรวมอยู่เป็นมณฑลเดียวกันกับมณฑลนครราชสีมาแล้ว ด้วยเหตุผลในการลดรายจ่ายเพื่อช่วยให้งบประมาณกลับสู่ดุลภาพ ซึ่งการนี้รวมมณฑลเช่นนี้ตรงกับช่วงกับอดีตที่แยกย่อมมณฑลให้มีจำนวนมากขึ้นตามลำดับ ด้วยเหตุผลเพื่อความสะดวกในการปกครอง ทรงตั้งคำถามว่า การรวมมณฑลเข้าด้วยกันในเวลานั้น จะทำให้การปกครองเสื่อมลงหรือไม่ เมื่อได้ทรง “สังเกตการณ์ในส่วนนี้อย่างถี่ถ้วน” แล้วทรงเห็นว่า ไม่น่าจะนำไปสู่ความเสื่อมเสีย แม้ว่าสมุหเทศาภิบาลจะต้องออกตรวจตรากำกับการได้ไม่สะดวก แต่บัดนี้ ผู้ว่าราชการจังหวัดก็พอรับภาระนั้นได้แล้ว ยิ่งเมื่อการคมนาคมสะดวกขึ้นอีก สมุหเทศาภิบาลก็จะได้รับความสะดวกขึ้นด้วยเช่นกัน ในการทรง “สังเกตการณ์” นี้ ได้ทรงหารือกับพระโพธิวงศ์ด้วยแสดงว่าทรงรับฟังความคิดเห็นกับรายละเอียดกับพระสงฆ์ผู้นำท้องถิ่น มิได้ทรงฟังแต่จากข้าราชการ (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 60, 65) พระดำรินี้น่าจะได้มีส่วนนำไปสู่การยุบรวมมณฑลในภาคอื่นอีก 4 แห่ง เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2475 และใน พ.ศ. 2476 หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง รัฐบาลคณะราษฎรได้ยุบเลิกมณฑลเสียทั้งหมด ให้เหลือแต่จังหวัด พิจารณาได้ว่า เป็นการต่อเมืองกับแนวทางที่ดำเนินมาก่อนหน้ากรณีการปกครองท้องถิ่นในรูปแบบเทศบาลก็เช่นกัน สมเด็จเจ้าฟ้าพี่ยาเธอกรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงมีบทบาทเป็นหลักในการยกร่างพระราชบัญญัติอย่างละเอียดสนองราชดำริกรุยทางสู่การปกครอง โดยมีตัวแทนของประชาชนในระดับท้องถิ่นจนสำเร็จ แต่ยังไม่ทันประกาศใช้ รัฐบาลคณะราษฎรได้ดัดแปลงเล็กน้อย แล้วประกาศใช้ใน พ.ศ. 2476 แสดงให้เห็นความต่อเนื่องในความเปลี่ยนแปลงมากกว่าที่จะเป็นการ “ถอดด้าม” อีกทั้งหากพิจารณาทั้ง 2 กรณีรวมกันก็น่าจะได้นำไปประกอบการวิเคราะห์กันต่อไปได้ว่า เหตุใด “การปกครองส่วนภูมิภาค” โดยการที่ส่วนกลางแต่งตั้งกับ “การปกครองท้องถิ่น” โดยตัวแทนของประชาชน จึงยังคงแย่งกันอยู่จนถึงปัจจุบัน

สมเด็จเจ้าฟ้าฯ ทรงเชื่อมโยงต่อไปว่าการยุบรวมมณฑลทาง**การศาล**ด้วย เพราะศาลมณฑลก็ย่อมมอบให้ศาลจังหวัดพิจารณาแล้วเสนอไปยังศาลมณฑลตัดสิน หรือในกรณีคดีสำคัญ อธิบดีสามารถไปนั่งพิจารณาที่ศาลจังหวัดในท้องที่ได้ จะไม่ทำให้ราษฎรเดือนร้อน ต้องเดินจากไปไกลอรรถคดีในโรงศาลแทบทุกจังหวัดก็มีน้อยทั้งแพ่งและอาญา ทั้งนี้ทรงว่าน่าจะเป็นเพราะราษฎรส่วนมากมีนิสัยใจคอโอบอ้อมอารี ไม่เบียดเบียนพิฆาตกัน คดีอุดฉกรรจ์จึงแทบไม่มี หรือไม่ก็เพราะการแข่งขันกันเชิงอาชีพยังมีน้อย ต่างคนต่างทำแต่พอกินจึงไม่เบียดเบียนกัน และราษฎรยังมักน้อยกันอยู่ไม่ฟุ่มเฟือยหรือโลภเกินฐานะ แต่ก็มิได้แน่พระทัยในคำอธิบายนี้นัก (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 60–61)

ในเรื่องนี้ผู้เขียนมีข้อคิดว่า ชาวบ้านอาจมีวิธีการจัดการกับความขัดแย้งทางผลประโยชน์ที่อาจนำไปสู่ความแพ่งในศาลด้วยวิถีทางตามประเพณี เช่นให้พระสงฆ์เป็นผู้ตัดสินหรือไกล่เกลี่ย ส่วนความอาญาที่มีไม่มากนั้น อาจเป็นเพราะกำลังเจ้าหน้าที่มีไม่พอที่จะตามจับผู้ต้องสงสัย จึงมีคดีถึงศาลน้อย ก็เป็นได้

ส่วนด้าน**การอนามัยและสาธารณสุข**นั้น ทรงไว้ว่า ทั้งอุบล ร้อยเอ็ด และอุดร ไม่ค่อยมีโรคภัยไข้เจ็บ เดิมมีผู้เสียชีวิตด้วยไข้ทรพิษมาก แต่บัดนั้นได้จัดการปลูกฝีกันมากแล้ว การตายด้วยเหตุนี้จึงหมดไป ในเมื่อโรคร้ายอื่น ๆ ไม่ค่อยมี พลเมืองย่อมเพิ่มจำนวนขึ้นมาก ในมณฑลอุบลและร้อยเอ็ดตามการแบ่งเขตการปกครองแต่เดิมมีสถิติเมื่อ 10 ปีก่อนว่ามีพลเมืองรวมกันกว่า 2 ล้านครึ่ง นับว่าแน่นหนาทีเดียว หากแต่ว่ามีเพียงแพทย์จังหวัดออกตรวจรักษาตามตำบลต่าง ๆ กับทำการปลูกฝี และมีโอสถสภาตามจังหวัดตรวจและให้ยาแก่คนไข้ หากแต่ว่าในพื้นที่นอกเมือง ราษฎร์ยังรักษาความเจ็บไข้ด้วยยาสมุนไพรพื้นบ้าน ไม่มีแพทย์ อีกทั้งโอสถสภาของกรมสาธารณสุข (ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้น) ก็ยังไม่สู้เจริญนักในแทบทุกจังหวัด ที่เสด็จไปนครพนม ทำเป็นตึกงดงามตามแบบที่สภากาชาดได้ส่งไปให้ตามหัวเมืองก่อนหน้านี้แล้ว แต่ก็กลายเป็นที่พักของแพทย์ประจำจังหวัดเสียยิ่งกว่าอย่างอื่น เหลือแต่ห้องเล็ก ๆ เป็นที่ตรวจโรคห้องหนึ่ง ที่จำหน่ายยาห้องหนึ่ง เครื่องยาและเครื่องใช้ก็ยังขัดสนบกพร่องเต็มประดา “เมื่อแพทย์ประจำจังหวัดออกตรวจตามท้องที่ซึ่งทำบ่อย” โอสถสภาก็ไม่ได้ทำประโยชน์ เป็นเช่นนี้แทบทุกจังหวัด ทรงไว้ด้วยว่าสภากาชาดกำลังทดลองส่งแพทย์ออกไปทำการรักษาโรคคุดทะราดด้วยการฉีดยามิสมุช (Bismulf) ที่อุบลฯ ซึ่งได้ผลดีมาก (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 62–63, 82)

ถึงตรงนี้ ผู้เขียนขอแทรกด้วยข้อมูลคำบอกเล่าขอบบุคคลที่เกี่ยวข้องจากหนังสืออีกเล่มหนึ่ง (พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต, 2524: 41–42) ว่าครั้งหนึ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ เสด็จไปตรวจราชการที่อุบลฯ ทรงพบว่าไม่มีแพทย์แผนปัจจุบันอยู่เลย จึงทรงโทรเลขให้ส่ง “นางอนามัย” ขึ้นไปอุบลฯ ชุดละ 3 คน ผลัดเปลี่ยนกับชุดแรกเดินทางไปอุบลฯ โดยเครื่องบินพร้อมด้วยเวชภัณฑ์ ชุดที่ 2 เดินทางเมื่อ พ.ศ. 2470 โดยทางบกด้วยรถไฟถึงโคราชและบุรีรัมย์ แล้วจึงนั่งรถต่อ (รถตรวจทางรถไฟที่กำลังสร้าง) ไปถึงศรีสะเกษแล้วเดินทางไปตามลำน้ำมูลอีก รวมเวลาเดินทางพร้อมพักรอรถไฟทั้งสิ้น 9 วัน

“นางอนามัย” นี้ เกิดรับโดยพระดำริองค์อุปนายกสภากาชาดสยาม ดำเนินการด้วยทุนส่วนพระองค์ เป็นโครงการทดลองนำพยาบาลจบใหม่จากโรงพยาบาลศิริราชและจุฬาลงกรณ์แห่งละ 4 คน มาเรียนเพิ่มเติมให้รักษาได้มากขึ้น เช่นให้ทำคลอดด้วยคีมได้ ล้วงรกได้ เป็นต้น รวมทั้งวิชาโรคเด็กและการป้องกันโรค ตลอดจนโภชนาศาสตร์ อีกทั้งประสมยาบางประเภทได้ ใช้เวลาในการอบรม 8 เดือน และเน้นยิ่งกว่าไม่ให้ทำเกินหน้าที่พยาบาล แต่เพื่อที่จะได้ช่วยบรรเทาภาวะขาดแคลน

แพทย์ได้ การนี้ช่วงแรกกรมสาธารณสุขไม่ค่อยสนับสนุน แต่ต่อมาเมื่อเห็นผลดี จึงส่งพยาบาลของจังหวัดต่าง ๆ มาเรียนเป็นนางอนามัยด้วย การยกโครงการนี้ขึ้นเป็นกองอนามัยในสภากาชาด แต่ได้ถูกยุบไปหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง (ซึ่งน่าจะเป็นเมื่อทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย–ผู้เขียน)

ในพระราชนิพนธ์รายงานตรวจราชการ ยังพบเนื้อหาด้าน**วัฒนธรรมประเพณีและความหลากหลายทางชาติพันธุ์**ในอิสาณอยู่ไม่น้อย เช่นเรื่องพิธีบายศรีรับเสด็จซึ่งมีหลายแห่ง ทรงเปรียบเทียบของสกลนครว่าแตกต่างจากทางอิสาณใต้อยู่อย่างหนึ่ง คือ “จัดหญิงสาวที่หน้าตาหมดจดมานั่งต่อแถวผู้ใหญ่ล้อมบายศรี และเมื่อผู้ใหญ่ผูกมือแล้วหญิงสาวก็เข้าผูกมือด้วย ธรรมเนียมนี้บางทีจะมีมูลเหตุมาจากความรักสวยงามนั้นเอง มือผู้ใหญ่ผู้เฒ่าเป็นสวัสดิมงคลเพราะสูงอายุ ผู้สาวเป็นสวัสดิมงคลเพราะความสวยงาม” (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 67) ซึ่งได้ทรงสังเกตแล้วว่าสาว ๆ ชอบใช้เครื่องนุ่งห่มสีสดในงดงามทั้งนิยมแต่งกายคล้อยตามแบบแผนกรุงเทพฯ มากกว่าที่อิสาณใต้ เสื้อผ้าแบบสมัยนิยมและไว้ผมยาวผมบ๊อบ เป็นต้น ทรงสืบทราบได้ว่าเป็นเพราะข้าหลวงจากกรุงเทพฯ เคยแนะนำหรือบังคับ จึงกลายเป็นประเพณี นอกจากนั้นยังทรงพบว่ามีพ่อค้ากลุ่มหนึ่งจากอุบลฯ มาขาย “สีสวรรค์” คือสีเคมี ซึ่งได้รับความนิยมใช้ในการย้อมไหมย้อมผ้า เพราะสะดวกกว่าต้องทำสีธรรมชาติเอง และมีสีให้เลือกมากกว่า (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 62–63, 66–67) ตัวอย่างทั้งสองนี้บ่งบอกถึงกระบวนการเปลี่ยนแปลงเชิงวัฒนธรรมว่าเป็นเช่นใด เพราะอะไร

ในเรื่องความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทรงไว้หลายแห่ง ซึ่งขอยกตัวอย่างเพียง 2 แห่ง คือที่สุรินทร์ “พลเมืองเป็นเขมรเป็นพื้นเหมือนเช่นบุรีรัมย์ นางรองมีลาวเจือปนเป็นส่วนน้อยกับมีชาติส่วยอีกพวกหนึ่ง พวกเขมร ยังคงพูดภาษาเขมรอยู่ทั่วไป (แต่) วิชาหนังสือขอมสูญแล้ว เพราะโรงเรียนสอนภาษาไทยอย่างเดียว ได้เพียงนี้ก็เห็นว่าทางปกครองที่จะให้เกิดสำนึกเป็นคนไทยนับว่าได้ทำไปได้มาแล้ว ส่วนที่นครพนม ไทยชาติต่าง ๆ “มีพวกไทยโซ้ (กระโซ่) ย้อ และแสก และยังมี “พวกญวน ซึ่งชาวนี้เรียกว่าแกว” ต่างมาชุมนุมรับเสด็จที่ทางเข้าเมืองเป็นการเอิกเกริก พวกจีนก็มีมากกว่าที่อื่น แต่ก็ยังเป็นคนส่วนน้อย ทรงเห็นว่า “ประชาชนทุกชาติทุกภาษาที่นครพนมนี้ยินดีต้อนรับเจ้านายด้วยน้ำใสใจจริง” (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 49, 68) ซึ่งความทรงรู้สึกเช่นนี้อยู่บนฐานความจริงเพียงใดไม่อาจทราบได้ แต่กล่าวได้ว่า ทรงตระหนักดีว่าสยามนั้นประกอบไปด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ซึ่งต้องตะล่อมให้มีสำนึกว่าเป็นพลเมืองในประเทศชาติเดียวกันภายใต้พระบรมโพธิสมภาร

สิ่งที่ทรงไว้เดียวกับ**เมืองต่างๆ** มีดังเช่น

เมืองสุรินทร์ “มีคูถึง 3 ชั้น มีเนินดินเป็นกำแพงเมือง น่าจะเป็นเพราะเห็นว่าเป็นเมืองหน้าด่าน ... บ้านเมืองกำลังเจริญขึ้นเพราะเป็นปลายทางรถไฟ มีตลาด ห้องแถว คึกคักไม่น้อยกว่าอุบล และกำลังสร้างทำอยู่อีกก็มีมาก เห็นถนัดว่ามีความกระตือรือร้นต่อความเจริญอยู่เต็มภูมิ” **เมืองยโสธร**

ก็เป็นชุมทาง จึงเจริญพอควร โดยมีพลเมืองมาก **เมืองร้อยเอ็ด** ก็มีคูกว้างและแผ่นดินรอบเมืองเช่นกัน สถานที่ราชการและห้องแถวตลาดตั้งอยู่บริเวณคูเมือง ถนนกว้าง มีผู้คนมาก แต่ทางระบายน้ำไม่พอ จึงเซาะถนน ต้องคิดแก้ไขกันต่อไป **เมืองมหาสารคาม** ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำชีเจริญพอใช้ น่าจะเป็นเพราะอยู่ในย่านทางคมนาคมอันดีระหว่างร้อยเอ็ดกับขอนแก่น และเริ่มมีรถยนต์เดินรับจ้างในทางสายนี้บ้างแล้ว เพราะผู้ว่าราชการจังหวัดเอาใจใส่ในการตัดถนนหนทาง ราษฎรรู้จักค้าขาย ทั้งทำนาทำครั่ง และทำไหม จึงมีรายได้มาก แต่**เมืองกาฬสินธุ์** นับว่ายังเงียบเหงาอยู่ เพราะอยู่ริมน้ำเปา ซึ่งมีขนาดเล็ก

ข้อมูลที่น่าแปลกใจสำหรับเราในปัจจุบันก็คือที่ทรงไว้ว่า **เมืองขอนแก่น** ยังเป็นเมืองเล็กและยังไม่เจริญ (ซึ่ง) ผิดพลาดเพราะนับว่าเป็นตำบลที่ชุมทางอันหนึ่ง” ทั้งทางบกและทางน้ำ เหตุน่าจะเป็นเพราะ “มีการย้ายที่ตั้งศาลากลางและจวนผู้ว่าราชการจังหวัดมาถึงคราว.... ถ้ารถไฟมาถึงและเป็นสถานีปลายทางคงจะเจริญขึ้นโดยเร็ว” ส่วนเมืองอุดรธานีนั้น “แม้จะเป็นนครที่ตั้งศาลารัฐบาลมณฑลก็จริง แต่นับว่าตั้งอยู่ในที่กันดารกระทั่งน้ำกินน้ำใช้ก็หายาก ภายหลังนี้เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองได้เข้าทำแนวกั้นน้ำให้เป็นหนองกลางเมือง จึงได้น้ำใช้” ทรงไว้ด้วยว่ากรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ต้องย้ายจากหนองคายมาประทับที่นี้เพื่อให้สอดคล้องกับสนธิสัญญา ร.ศ. 112 กับฝรั่งเศส ที่ไม่ให้สยามมีกองทหารอยู่ภายในเขต 25 กิโลเมตรจากแม่น้ำโขง เดิมที่ว่าจะเป็นการชั่วคราว แต่ในเมื่อได้ตั้งเมืองขึ้นมั่นคงแล้ว จึงมิได้ย้ายถอน “จึงเป็นบทเรียนอันหนึ่งว่า สถานสำคัญในราชการตั้ง ณ ที่ใด อาจเป็นมูลทำให้ที่นั้นบังเกิดความเจริญถึงเป็นบ้านเป็นเมืองได้”

สำหรับ**เมืองนครราชสีมา**นั้น แม้เมื่อไม่ได้เป็นสถานีปลายทางรถไฟแล้ว และเกวียนเข้าเมืองก็น้อยลง แต่ก็นับว่าได้เจริญขึ้นไม่น้อย ถนนลงหินหมดแล้วโดยตลอด โรงร้านตลาดเป็นตึก ที่ว่าการอำเภอเป็นเรือนสองชั้นกว้างขวางใช้งานได้ดี (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 49, 61–66, 81–83)

เรื่องการทำทางคมนาคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งรถไฟเป็นเรื่องที่ทรงเน้นย้ำว่าต้องรีบดำเนินการเมื่อทรงไว้ถึงการเสด็จยังท่าแขกและเวียงจันทร์ กล่าวโดยสรุปที่สุด

ทรงเห็นว่าแม้ว่าชาวฝรั่งเศสจะได้ทำถนนลงหินจากท่าแขกสู่เมืองวินห์ ซึ่งจะติดต่อกับฮานอยได้ทั้งทางรถไฟและรถยนต์แล้วก็ตาม แต่ยังทรงเห็นว่าการส่งสินค้าจากท่าแขกโดยผ่านสยามสู่ทะเลจะใกล้และสะดวกกว่าอยู่ดี ในกรณีของเวียงจันทร์ก็เช่นกัน “ว่าในทางเศรษฐกิจ เวียงจันทน์ยังอยู่ในที่ลำบาก ปราศจากการคมนาคมอันสะดวกแท้จริงในการส่งสินค้าออกและเข้าเมือง...ยังต้องพึ่งจังหวัดหนองคายอยู่เป็นอันมาก” (ตัวสะกดตามต้นฉบับ) สยามจึงควรทำทางรถไฟให้ถึงหนองคาย หรือแม้ถึงแค่ขอนแก่นก็ยังได้ เพราะทางมณฑลก็ทำทางรถยนต์เข้าหาอยู่แล้ว เรื่องถนนนี้ทรงเห็นว่ากรมทางไม่ควรรับทำเอง อาจเพียงให้คำปรึกษากับทางมณฑล จะได้ทุ่มงบประมาณไปที่รถไฟ (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 43, 76–79)

พระดำริที่หนักแน่นเรื่องการพัฒนาการรถไฟ เพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง คือ ลาว ผ่านมาทางสยามนี้ นับได้ว่าเป็นพระวิสัยทัศน์ จึงได้มีการสร้างทางรถไฟไปถึงหนองคาย แต่ก็ไม่เร็วนักเพราะเศรษฐกิจตกต่ำ มาสำเร็จใน พ.ศ. 2479 พ้นรัชกาลที่ 7 ไปแล้วสองปี แต่ว่าต่อมารถไฟได้รับการพัฒนาไปน้อย เพราะหันไปสร้างซุปเปอร์ไฮเวย์และถนนไปทางอิสาณแทน

ในเรื่อง**การทหาร** ทรงไว้ไม่มากนัก จะมีก็เกี่ยวกับการจะย้ายที่ตั้งของโรงทหารที่อุบลราชธานี (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 54) และที่เดียวกับกรมกองทหารที่นครราชสีมา ซึ่งทรงพบว่ากรมบัญชาการทองทัพเรือทหารบกที่ 3 มีความเรียบร้อยทุกประการ และทรงชมเชยกรมทหารบกราบที่ 5 ว่าฝึกหัดดีเป็นพิเศษ และกำลังขยายโรงทหารออกไปเพื่อใช้เป็นที่ฝึกหัดยิงปืนใหญ่และทั้งลูกระเบิด (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 87)

อนึ่ง ในกระแสพระดำรัสที่นั้น รับสั่งว่า “ชื่อของทหารโคราชยังดีอยู่ไม่เสื่อมถอย (แม้ว่า) ห่างไกลจากศูนย์กลางแห่งราชการทหารในกรุงเทพฯ” (คำกราบบังคมทูล กระแสพระดำรัส และพระโอวาทฯ, 2533: 96) วิเคราะห์ได้ว่าการที่เรื่องการทหารปรากฏอยู่ไม่มากนี้ ก็เป็นไปตามที่รับสั่งไว้ในพระดำรัสองค์เดียวกันนั้นว่า ไม่ได้เสด็จตรวจราชการเฉพาะการทหารอย่างเดียว พระนิพนธ์รายงานฯ จึงมีเนื้อหาหลักที่เป็นไปเพื่อ “ราชการทั้งปวง”

หากแต่ว่าในพระฐานะอุปนายกสภากาชาดสยาม จึงทรงไว้พอสมควร ไม่แต่เกี่ยวกับ**สภาพสุขภาพอนามัย**ของราษฎรในอิสาณ ซึ่งทรงพบว่าไม่ร้ายแรง หากแต่การบริการการแพทย์ การพยาบาล ตลอดจนสถานที่โอสถศาลายังไม่เหมาะสมอยู่มาก และทรงไว้ถึงความสนับสนุนช่วยเหลือที่สภากาชาดสยามได้ดำเนินการเสริมงานของทหารราชการเป็นส่วนของพระนิพนธ์รายงานฯ

ใน “ช่วงท้ายพระนิพนธ์ ทรง “สรุปความ” เป็น “ความเห็นทางการเมือง” ไว้เป็นข้อ ๆ 6 ข้อ ด้วยกันตามภาระกิจของกระทรวงต่าง ๆ มีข้อความที่น่าสนใจเพิ่มเติมจากที่ได้พรรณนาแล้ว คือ หนึ่ง ในทางปกครอง ควร “ใช้ผู้ปกครองที่เป็นคนเที่ยงธรรม มีอัธยาศัยโอบอ้อมอารี เมตตากรุณาแก่ราษฎร” ไม่ใช่ “ส่งคนอ่อนความสามารถไปยังอิสาณ” และสอง ควรอำนวยความสะดวกให้ผู้มีทุนในท้องที่อื่นที่ต้องการจะไปทำการเพาะปลูกเป็นงานส่วนใหญ่ทางอิสาณ (เทอดพระเกียรติฯ, 2524: 87–89)

บทสรุป

สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรนพินิต เสด็จตรวจราชการที่อิสาณใน พ.ศ. 2469 หรือต้นรัชกาลที่ 7 ในฐานะเสนาบดีกระทรวงกลาโหม แต่จากพระนิพนธ์รายงานฯ และพระดำรัส เป็นที่ชัดแจ้งว่าทรงนิพนธ์รายงานฯ โดยทรงมีภารกิจในฐานะอภิรัฐมนตรีอยู่ในพระทัยเป็นสำคัญ จึงทรงนำเสนอข้อมูลและพระดำริ เพื่อประโยชน์ของกระทรวงต่าง ๆ อย่างค่อนข้างมั่นเหมาะ และมีบางส่วนที่ทรงเชื่อมโยงภารกิจระหว่างกระทรวงอยู่ด้วย

ทรงเห็นถึงความสำคัญของอิสาณทั้งในเชิงพื้นที่และจำนวนประชากรที่เป็นหนึ่งในสามของประเทศ ทรงตระหนักเป็นอย่างยิ่งว่าเมื่อการคมนาคม คือ การอากาศยานและรถไฟเข้าไปถึง ราษฎรก็ได้แสดงความพร้อมที่จะได้ประโยชน์จากการเดินทางที่สะดวกขึ้นเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการค้าขายกับมณฑลชั้นในและเพื่อการส่งออก

วิเคราะห์ได้ว่าสมัยรัชกาลที่ 7 เป็นจังหวะสำคัญของการเปลี่ยนผ่านในอิสาณจากเศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพเป็นเศรษฐกิจตลาด ทุนนิยม พระองค์ทรงเห็นว่า จำเป็นต้องทำการส่งเสริมในทางที่ควรทั้งเรื่อง การเกษตร และการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเชิงการเล่าเรียน แต่ทรงตระหนักว่าการศึกษาย่อมนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงในลักษณะนิสัยของราษฎรว่าจะมีสำนักในสิทธิและเสรีภาพมากยิ่งขึ้น จำเป็นที่ฝ่ายปกครองจะต้องปรับตัวจากท่าทีการเป็นนายสู่การเป็นเพื่อนหรือครู รีบปลูกฝังความตระหนักในความเป็นพลเมืองของชาติประเทศ ซึ่งเมื่อราษฎรมีรายได้เพิ่มขึ้นก็ควรที่จะได้จัดการเก็บภาษีอากรได้ตามสภาพเศรษฐกิจของแต่ละพื้นที่ ไม่จำเป็นต้องเสมอภาคกันทั้งมณฑลภาค

ผู้เขียนมีข้อสังเกตเพิ่มเติม ณ จุดนี้ว่า ในช่วงนั้น รัฐบาลกำลังดำเนินการทำให้งบประมาณกลับสู่ภาระสมดุลด้วยการตัดทอนประหยัดรายจ่าย พระองค์จึงมีเรื่องการทำให้งบประมาณสมดุลนี้อยู่ในพระทัย แต่ก็ได้ทรงมองเลยไปจากการประหยัดรายจ่าย ไปถึงการทำให้ภาคเศรษฐกิจจริง (real economy) ดีขึ้น จึงทรงแนะนำให้ส่งเสริมภาคการผลิตและการตลาด โดยเร่งรัดปรับปรุงการคมนาคมที่จะเอื้ออำนวยการตลาด ซึ่งจะชักจูงให้ราษฎรในอิสาณเพิ่มผลผลิต ทรงเห็นว่าการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานเช่นนี้มีการรถไฟเป็นสำคัญ เป็นสิ่งที่รัฐบาลควรต้องยอมลงทุน โดยเล็งผลเพื่อเป็นการเก็บภาษีเพิ่มขึ้นได้

นอกจากนี้ ขอเสริมด้วยข้อวิเคราะห์ของนักเศรษฐศาสตร์และประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ศาสตราจารย์ ดร.พอพันธ์ อุยยานนท์ ผู้ล่วงลับให้เห็นในมุมกลับว่า โดยที่การเปลี่ยนผ่านจากเศรษฐกิจแบบยังชีพส่งเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ยังอยู่ในระยะเริ่มต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอิสาณภาคเศรษฐกิจชนบทสยาม จึงไม่ได้ประสบกับปัญหาความยากจนหรือความขาดแคลน เพราะชาวนาไทย สามารถปรับตัวกลับสู่เศรษฐกิจแบบยังชีพได้อยู่ แตกต่างจากในดินแดนเพื่อนบ้านทางใต้ในปกครองของชาติตะวันตก ซึ่งมีการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก เช่น ยางพารา น้ำตาล และใบชาในระบบไร่นาขนาดใหญ่ (plantation) มากว่า ซึ่งทำให้ในประทศเหล่านั้นแรงงานรับจ้างในไร่นาประสบปัญหาหนี้สินเป็นจำนวนมาก (พอพันธ์ อุยยานนท์, 2558: 90)

ส่วนในด้านสุขภาพอนามัยของราษฎรในอิสาณนั้น สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์-วรพินิต แม้ว่าจะทรงไว้ว่าไม่มีไข้เจ็บร้ายแรงโดยทั่วไป แต่ก็ต้องมีการป้องกันโรคเพิ่มขึ้น และปรับปรุงบริการการแพทย์ การพยาบาลให้ดีขึ้น เพื่อให้ราษฎรหันมานิยมบริการการแพทย์แผนใหม่มากขึ้น ทั้งยังทรงเชื่อมโยงไปถึงว่าจะมีส่วนอำนวยให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น ประชาชนในอิสาณจึงยิ่งจะต้อง

ได้รับความเอาใจใส่จากรัฐบาล ในเรื่องนี้วิเคราะห์ได้ว่า คงจะทรงเชื่อมั่นว่าในระยะต่อไป เศรษฐกิจที่กำลังรุดหน้าไปในอิสาณเองจะสามารถรองรับประชากรที่เพิ่มขึ้นนั้นได้ และจึงมิได้ทรงคาดการณ์ว่าในหลายปีต่อมา มีแรงผลักและแรงดึงดูดให้ชาว อิสาณเข้ามาหางานทำในพื้นที่ซึ่งเห็นว่า “เจริญ” กว่า

ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาวิจัย

ควรมีการสืบค้นว่ามีพระนิพนธ์รายงานการตรวจราชการหัวเมืองอีกครั้งในเดือนเมษายน พ.ศ. 2470 หรือไม่และมีข้อมูลประการใดเกี่ยวกับอิสาณเพิ่มเติม รวมทั้งได้ทูลเกล้าฯ ถวายและส่งพระนิพนธ์รายงานให้เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ หรือไม่ อีกทั้งมีการประชุมอภิรัฐมนตรีสภาและเสนาสภาหรือไม่ประการใด นอกจากนั้นควรมีการศึกษาพระกรณียกิจใน สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตในระหว่างที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลาต่อมาด้วย เพื่อพิจารณาว่าการบริหารราชการในส่วนที่เกี่ยวกับอิสาณนั้นเป็นอย่างไรในช่วงนั้น

สุดท้ายนี้หวังว่าบทความนี้ นอกจากจะเป็นการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับสภาพสังคมและการปกครองในอิสาณ ในสมัยรัชกาลที่ 7 ตอนต้น ซึ่งน่าจะหาได้ยากกว่าในระยะหลัง[4]

เพื่อช่วยจุดประกายให้เกิดความสนใจศึกษาเรื่องราวในยุคหัวเลี้ยวหัวต่อนั้น โดยไม่ถือตั้งแต่ต้นว่า การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ต้องเป็นจุดหักเห หากแต่โดยสืบค้นหาความต่อเนื่องในความเปลี่ยนแปลงให้มากขึ้นกว่าที่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์นิพนธ์ปัจจุบันสมัย ซึ่งจะยังผลให้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยนั้นมีความสมบูรณ์และสมดุลขึ้น

รายการอ้างอิง

คำกราบบังคมทูล กระแสพระดำรัสและพระโอวาท สมเด็จพระเจ้าที่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ตั้งแต่ธันวาคม พ.ศ. 2454 ถึงพฤษภาคม พ.ศ. 2475 จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้า วรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร 26 ธันวาคม พุทธศักราช 2533. กรุงเทพฯ : บริษัท เลิฟแอนด์ลีพเพรส จำกัด, 2533.

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา “พระกรณียกิจในด้านการเมืองและการปกครอง” ในเทิดพระเกียรติฯ

[4] มีการสำรวจเศรษฐกิจในชนบทสยามของ Zimmerman ซึ่งทำในปี พ.ศ. 2473 และตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2474 และของ Andrews เมื่อ พ.ศ. 2476–2477 และตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2477

เทอดพระเกียรติจอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์–วรพินิต เนื่องในโอกาสครบรอบร้อยปีแห่งวันประสูติ วันที่ 29 มิถุนายน พ.ศ. 2524. กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2524.

บรรเจิด อินทุจันทร์ยง (บรรณาธิการ) *ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: วัชรินทร์การพิมพ์ จำกัด, 2536.

บันทึกหม่อมประสงค์สม พระชายาในพระประวัติสมเด็จเจ้าฟ้าฯ บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. กรุงเทพฯ: จันวาณิชย์, 2524.

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. กรุงเทพฯ: บริษัทจันทวาณิชย์ จำกัด, 2524.

พอพันธ์ อุยยานนท์. *เศรษฐกิจไทยในสมัยรัชกาลที่ 7 : รักษาเสถียรภาพ ปูพื้นฐานการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คมไฟ, 2558.